

УДК 74-029.33:316.42

Економічна освіта в умовах глобальної невизначеності та втрати соціальної довіри

Олег Яременко,

доктор економічних наук, професор,

Інститут економіки та прогнозування НАН України, Київ

 Одним з характерних явищ сучасного глобального світу є не лише подолання обмежень людської діяльності (ціннісних, інституційних, політичних), але ще й зростання потенціалу глобального відчуження людини. Якщо раніше межами відчуження людини (тобто локусом, де людина могла відчувати себе своєю або чужою) був локальний соціально-економічний простір (родина, рідне сіло або місто, робоче місце, країна), в якому людина формувалася та реалізувала свою людську сутність, то сьогодні мережеві механізми формування особистості відкривають шлях для необмежених невпорядкованих впливів, через які глобальні зсуви у сенсах існування людства реалізують себе у процесах дисоціації особистості.

Людина, що не вірить собі, не вірить нікому. Насправді важливих для людини цінностей мало. Те, що нав'язується їй як нові прогресивні цінності, має вигляд яскравого ярлика, на зворотному боці якого написано «неважливо». Атрибут «неважливого» стає передумовою нескінченного поширення, вільного вибору та глобального обігу псевдо-цінностей. Біг вперед/назад з натовпом таких ж щасливих носіїв яскравих ярликів стає для людини спробою не замислюватися над стійкими сенсами існування — сенсами ідентичності, праці, солідарності, свободи, відповідальності, які заважають їй бігти все швидше й швидше.

Питання про відчуження людини в освіті та низький рівень довіри у науковій літературі розглядається у контексті адекватних змін у її суспільній місії та статусі, підвищення ефективності освітньої діяльності та освітніх інститутів взагалі¹. Відчуження студента або школяра від освіти та її сенсів аналізується у історичному контексті ускладнення суспільства та розподілу праці, яке заперечує цілісній природі людини та її діяльній сутності. В той же час все більше уваги приділяється іншому суб'єктові навчального процесу — викладачу, який не менше студента стає жертвою формалізації та деперсоніфікації навчальних технологій, потерпає від втрати сенсів своєї діяльності.

 Економічна освіта — це історичне явище, яке переживає сьогодні інтенсивні зміни, що торкаються його суспільної місії, інституційного устрою, технологій функціонування та ринкових позицій. Відтворення економічної освіти як елемента освітньої системи суспільства відчуває сильні впливи, що призводять до часткової втрати стратегічних позицій. Індустріальні підстави сучасної системи економічної освіти розвиваються в умовах глобалізації та формування інформаційно-мережевої економіки. Адекватні напрями підвищення якості економічної освіти неможливо сформулювати без врахування цього суперечливого історичного

¹ Осин Е.Н. Категория отчуждения в психологии образования: история и перспективы // Культурно-историческая психология. 2015. Т. 11. № 4. С. 79–88. doi:10.17759/chp.2015110407

контексту глобального технологічного та ціннісно-інституційного зсуву.

Професійна діяльність економіста як універсальна система функцій та структур є однією з складових інтегруючих механізмів соціуму на всіх рівнях, включаючи і глобальний. Мова економіки є універсальною, тому вона сприяє формуванню прихованих основ соціальної солідарності навіть в умовах глибоких ринкових, політичних та ідеологічних конфліктів.

Економічна освіта бере участь у відтворенні професійної складової сучасного суспільства, що само по собі є важливим вбудованим стабілізатором соціально-економічної системи, тобто обмежує розкид траєкторій руху суспільства в цілому, його економіки та суб'єктів господарювання.

Ш професіоналізація суспільства та його господарчої системи на належному рівні не є автоматичним результатом суспільного відтворення, а вимагає певної економізації професійного мислення та діяльності професіоналів у всіх галузях сучасного виробництва та функціонування держави та громадянського суспільства.

Фахівці з вищою освітою різних галузей економіки та науки повинні:

- розуміти універсальний сенс принципу жорстких бюджетних обмежень;
- уявляти причини відсутності у природі і суспільстві безризикових високодохідних інвестицій;
- розуміти економічну свободу як свідоме прийняття ризиків та відповідальності за їх наслідки.

Курс «Основи економіки» має стати обов'язковою складовою для всіх нееконімічних спеціальностей.

Економічна освіта є складовою сучасної культури як її особливий момент, бере участь у збереженні та передачі соціальної спадщини, сприяє соціалізації молоді через оволодіння економічним мисленням та забезпечує певний рівень довіри у суспільстві та економіці через

розуміння механізмів співпраці та конкуренції, адаптивність до змін та інновацій.

Таким чином, основу критеріїв якості економічної освіти складає її відповідність суспільній потребі у стабільному розвитку соціально-економічної системи через ефективне та професійно організоване використання обмежених ресурсів суспільства. Сферою використання таких критеріїв якості економічної освіти повинні бути, перш за все, стратегічні рішення національного масштабу, суспільна здатність їх розуміти та обґрунтовувати. Це вимагає обов'язкової наявності у структурі економічної освіти фундаментальної та історичної складових.

Економічна освіта повинна розглядатися на трьох рівнях:

- спосіб подолання відчуження людини від економічної дійсності, яку сама людина і породжує;
- форма практичної рефлексії господарчої діяльності суспільства у ході його соціально-економічного розвитку, тобто як інтелектуально-практична діяльність;
- механізм оптимізації інформаційної асиметрії у суспільстві та економіці.

Якість економічної освіти — це її здатність до подолання актуального відчуження суспільства і людини від економіки та економічного розвитку, яке проявляється сьогодні у нерівності, безробітті, реанімації економічних ідеологій, політик та практик минулих століть на тлі створення безпрецедентних технологічних можливостей задоволення потреб людини. Так званий «новий протекціонізм» — це ще і відображення вад сучасної економічної освіти, дефіциту історичного погляду на сьогоднішнє, на його складні економічні реалії.

Логіко-історичний зв'язок між змістом економічної освіти, критеріями її якості та напрямками її забезпечення завжди був відносно простим і зрозумілим:

- спочатку формується нова якість економічної діяльності внаслідок суттєвих технологічних та інституційних зрушень;

- ця нова якість економічної діяльності шляхом практичної рефлексії трансформується у новий зміст економічної освіти через імплементацію нових потреб та нових знань про нову економіку;
- новий зміст економічної освіти втілюється в нових критеріях її якості;
- нові критерії якості економічної освіти диктують шляхи та напрями її забезпечення.

Приблизно таким чином змінювалася економічна освіта в Україні в умовах трансформаційного зсуву у 90-ті роки ХХ століття.

Сьогоднішня ситуація в сфері економічної освіти є іншою: всі чотири процеси відбуваються одночасно та глобально, що породжує сильну невизначеність щодо напрямів формування нової якості освіти. Зв'язок між новим змістом економічної діяльності та шляхами її професійного забезпечення втрачає цілу низку соціальних опосередкувань, стає прямим та коротким. Це суперечить змісту економічної освіти як цілісного інституційно-технологічного комплексу, що має власні технологічні та організаційні обмеження та критерії. Пошук напрямів забезпечення нової якості економічної освіти вимушено матиме більш емпіричний, ніж теоретико-методологічний, характер, але це не означатиме буквального слідування за кон'юнктурою та її коливаннями. Необхідно концептуально обмежити емпіричний пошук напрямів формування нової якості освіти шляхом встановлення загальних тенденцій її руху у потоці соціально-інституційних та технологічних змін.

Основні напрями формування нової економічної освіти залежать від змісту фундаментальних змін у господарчій системі суспільства, як технологічної, так і соціально-інституційної спрямованості. Сьогодні формується нове суспільне бачення світу та людини у цьому світі. Не завжди таке нове бачення сприяє розвитку суспільної сутності людини,

гуманістичних принципів інституційного устрою суспільства. Іноді суспільство не встигає захистити свої споконвічні цінності від руйнуючої хвилі технологічних змін, які байдужі до соціальних критеріїв та заборон. Не можна забувати, що штучний інтелект — це нелюдський інтелект. Економічна освіта може стати одним з реальних бар'єрів на шляху дегуманізації суспільства під впливом безмежного розвитку інформаційно-мережевих технологій. Нові вимоги до економічної освіти не можуть бути чітко усвідомлені без адекватного відтворення та розвитку людського капіталу освітньої системи з урахуванням суперечливих вимог інформаційно-мережевої економіки, які прямо торкаються долі довіри у новому суспільстві.

Цінності та інститути, які лежать в основі довіри, уявляють собою одну з складових національного багатства. Саме цінності та інститути, що склалися історично, забезпечують суб'єктність соціуму як здатність до узгодженої поведінки його учасників у разі суттєвих змін внутрішнього та зовнішнього середовища. Інститути як багатство нації не є мертвою основою економічного життя та розвитку, вони мають власне життя, їм притаманні стадії зародження, розвитку та занепаду. Руйнація старих інституційних форм організації господарчої діяльності, як показав Й. Шумпетер, вивільняє соціальний простір для нових комбінацій ресурсів і методів організації виробництва та обміну, завдяки чому відбувається економічне зростання та технологічний розвиток. В той же час такий рух вперед ціною відкидання частини інституційної спадщини несе в собі ризики загальної, а не лише творчої, руйнації, оскільки веде господарчу систему в зону підвищеної соціально-економічної невизначеності.

Сприйняття окремою людиною ціннісних та інституційних вимог породжує здатність мати соціально-економічні потреби, які є рушійною силою господарчої діяльності. Інституційно компетентна людина є вільною у даному соціумі, вона

має доступ до ресурсів та користується перевагами безособової довіри. Навпаки, людина, яка не розділяє цінності даного соціуму і не є інституційно компетентною, може перетворитися на ізгоя, якому нічого втрачати (наприклад, люди, що вийшли на волю з місць ув'язнення, мігранти, які мешкають у так званих «етнічних гетто»). Інституційна деградація як масовий процес містить в собі ще й такий ризик. Тому, щоб уникнути суспільної деградації, «творча руйнація» цінностей та інститутів має своєчасно компенсуватися новими формами соціально-економічної інтеграції. Як свідчить явище інституційної анігіляції, некомпенсована інституційна деградація дуже швидко приводить до втрати культурних та технологічних надбань суспільства.

З точки зору індивіда критерієм якості економічної освіти є очікування довгострокової успішної професійної кар'єри. Сильного впливу на попит можуть спричинити ризики та невизначеність суб'єктів. У цьому разі економічна освіта може розглядатися як актив для інвестицій у страхові запаси домогосподарств або корпорацій, який має низьку ліквідність, що компенсується неможливістю його конфіскації у разі дефолту. Попит на економічну освіту певним чином кореспондується з потребами у відтворенні соціальної ідентичності індивідів у невизначеному соціально-економічному середовищі. Крім того, попит на економічну освіту залежить від конкуренції на ринку праці. Економічна освіта розглядається як відносно доступна для представників тих професій, які зникають у результаті технологічних зрушень.

Впливають на попит на послуги економічної освіти тенденції до розмивання ринку праці у його традиційних формах, виникнення нових форм зайнятості, що потребує нових навичок, розповсюдження аутсорсингу у сфері економічного менеджменту, тиск з боку органів фінансового моніторингу, інтернет-банкінг, скасування інституту банківської таємниці, поступове стиснення офшорного бізнесу.

Економічна освіта як ціннісно-інституційний комплекс є тим її аспектом, який недостатньо враховується при прийнятті національних рішень щодо розвитку освіти. Ціннісними підставами економічної освіти є цінності національної держави; цінності соціальної солідарності; цінності праці та професіоналізму, професійної етики; економічна свобода та відповідальність як універсальна цінність економічної освіти. Основною суспільною формою економічної освіти є університет (заклад вищої освіти) як важливий соціальний інститут.

Для обґрунтування напрямів підвищення якості економічної освіти найбільш важливим є розуміння принципової важливості ціннісних підстав та суперечливих тенденцій сьогодення у цій сфері. Вільний та відповідальний професіонал-економіст знаходить сферу своєї економічної свободи, ризиків та виключної відповідальності як сферу прикладання своїх високих або унікальних професійних здібностей.

Тенденція до все більш повного контролю господарчої діяльності з боку безвідповідальних та майже анонімних контролюючих структур національного та міжнародного рівню може бути компенсована лише адекватним розвитком все більш креативних та складних професійних компетенцій — не з метою уникнення оподаткування або відмивання злочинних доходів, а з метою врівноваження зовнішнього контролю внутрішньою професійною свободою у рамках суспільних норм та правил. У зворотному випадку соціально-економічна система може перетворитися на глибоко нестійку, зі всіма вадами прямого адміністрування бізнесу та професійної діяльності.

Напрями та критерії формування нової якості економічної освіти:

- досягнення цілей суспільного благополуччя в умовах все більш жорстких ресурсних обмежень, включаючи екологічні, демографічні та фінансові;
- досягнення суспільної соціально-економічної рівноваги, включаючи

рівновагу між соціальними та економічними критеріями ефективності; подальше вкорінення суспільних цінностей особистої свободи та особистої відповідальності суб'єктів господарювання через процедури і методи раціонального вибору.

Критерії нової якості економічної освіти мають бути похідними від сформульованої вище її троякої місії. Економічна освіта вважатиметься якісною, якщо вона позитивно оцінюється з позицій таких критеріальних груп:

- забезпечує включення професійної економічної діяльності в динамічне середовище ринкових, субринкових та квазіринкових механізмів конкуренції за обмежені ресурси, глибоких технологічних змін, інституційних зрушень, тенденцій до посилення загальної соціально-економічної невизначеності;

- надає глибокі професійні знання та навички щодо забезпечення локальної та загальної рівноваги економічних суб'єктів та систем, з врахуванням нових сучасних професійних методів оцінки умов та способів досягнення динамічної рівноваги у невизначеному середовищі, новітніх методів управління ризиками, врахування потенціалу та загроз зовнішнього та внутрішнього соціального середовища, включаючи його конфліктний потенціал та потреби у цілеспрямованій гуманізації господарчої системи;

- забезпечує діяльну реалізацію особистих переконань, цінностей та здібностей людини в її професійній діяльності як сфери її особистої свободи та соціальної відповідальності, включаючи навички оцінки та свідомого прийняття ризиків в процесі виконання своїх професійних обов'язків.

Відповідно до цих критеріальних груп оцінки ефективності економічної освіти можна виділити такі напрями підвищення її якості:

Формування та реалізація нового підходу до фундаментальної складової економічної освіти, яка відповідає за органічне включення чинників змін у сферу

професійної свободи та відповідальності економіста. Суспільне благополуччя збагачується новими вимірами, стає більш диференційованим всередині себе, що розширює значення чинників варіативності та альтернативності в організації професійної діяльності економіста. Для адекватного врахування цього необхідно знаходити шляхи коректної професійної прив'язки фундаментальних економічних та загальнонаукових курсів до потреб ідентифікації дійсно нового та перспективного у функціонуванні ринків, національного господарства та світової економічної системи в цілому. Оцінка ціннісно-інституційних, технологічних та ресурсних обмежень в умовах, що змінюються, поступово входить у царину професійної свободи та відповідальності економіста. Це потребує навичок селекції кон'юнктурних та більш глибоких процесів і змін. Практично це означає необхідність посилення значення економічної теорії та економічної історії у формуванні навчальних планів та програм.

У ході оволодіння фундаментальними теоретико-історичними знаннями необхідно навчити майбутніх економістів відділяти суттєве від зверхнього, усвідомлювати необхідну розбіжність між масовими уявленнями та справжнім змістом економічної дійсності.

Фундаментальна складова економічної освіти має орієнтуватися на формування здібностей та навичок професійного підходу до технологічних та інституційних зрушень, як з точки зору впливу на доступність ресурсів та ресурсні обмеження, так і з точки зору динаміки загального рівня невизначеності та ризиків. Треба виходити з того, що економічна складова функціонування будь-якого бізнесу відіграє приховану, але вкрай важливу функцію — вона інтегрує ринкові, технологічні та структурні рішення у цілісну системну бізнес-модель. Саме ця інтегруюча функція професійних обов'язків економіста встановлює межі диференціації економічної освіти на функціональні складові. Сукупність економіч-

них спеціальностей повинна формуватися як цілісний ієрархічно-мережевий комплекс, всередині якого існує чітка логіка та функціональна спеціалізація в межах єдиної місії економічної освіти.

Розуміння неминучості непередбачених наслідків будь-яких серйозних змін у технологіях та способах організації господарської діяльності має стати підставою для професійної оцінки інвестиційних та інноваційних ризиків, і одночасно — для напрацювання організаційно-структурних та фінансових заходів для їх оптимізації. Фундаментальна складова економічної освіти має практичний вихід: навички автоматичного («підсвідомого») пошуку технологічних, ресурсних та інституційних розривів, які можуть виникати у разі обрання певної інвестиційної стратегії бізнесу.

Оволодіння сучасними методами та підходами щодо забезпечення динамічної рівноваги у господарчій діяльності. Важливим кроком у цьому напрямі повинно стати послідовне розуміння економічної рівноваги як вектору, тобто напрямку руху у складі системи більш високого рівня. Майбутні економісти повинні враховувати переваги та ризики руху «у загальному строю», вміти оцінювати межі припустимого відхилення від загального напрямку при здійсненні бізнес-маневрів у рамках загальної стратегії динамічного розвитку фірми. Цей напрям формування нової якості освіти вимагає певних корекцій у викладанні менеджерських та фінансових дисциплін, з урахуванням сучасних трактувань методів інноваційного менеджменту, новітніх розділів маркетингу, фінансового менеджменту. Модель МВА втілює в собі сучасні трактування динамічної рівноваги фірми у невизначеному середовищі, в той же час сучасне прискорення змін, що стосуються професійних компетенцій, ставить занадто багато проблем, щоб можна було покладатися виключно на змістовний та методично-організаційний потенціал саме цієї моделі.

Участь у створенні довгострокових складових людського капіталу в процесі

економічної освіти, забезпечення передумов для діяльної реалізації особистих переконань, цінностей та здібностей людини в її професійній діяльності. Імператив оволодіння сучасними технологіями організації господарської діяльності, такими як інформаційно-мережева економіка, блокчейн, фінтех, штучний інтелект, вимушує шукати шляхи відображення таких технологічних зрушень в системі підготовки професійних економістів. 40 років тому майбутнім економістам читався курс «Технології промислового виробництва» протягом трьох семестрів. Сьогодні відчувається потреба у якомусь сучасному відповіднику, наприклад, щось на кшталт «Технології і організація інформаційно-мережевої економіки», який, у першому наближенні, міг би включати розділи «Технологія блокчейн», «Смарт-промисловість», «Цифрова логістика», «Розумні контракти», «Штучний інтелект в економіці», «Сучасні фінансові технології». Це надало б можливість адекватним чином змінити та поширити сферу вибору та особистої відповідальності економіста-професіонала в умовах становлення інформаційно-мережевої економіки.

Література

1. Косырев В. Н. Отчуждение учебного труда студента // Высшее образование в России. 2009. № 11. С. 138–143.
2. Леонтьев А. Н. Психологические вопросы сознательности учения // Известия АПН РСФСР. 1947. Вып. 7. С. 3–40.
3. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 1999. 487 с.
4. Мильман В. Э. Внутренняя и внешняя мотивация учебной деятельности // Вопросы психологии. 1987. № 5. С. 129–138.
5. Минаев А. Проблема отчуждения в современном обществе: предпосылки и проявления (на примере высшей школы Украины) // Исторична панорама. 2010. С. 142–168.

6. *Осин Е. Н., Леонтьев Д. А.* Смысло-утрата и отчуждение // Культурно-историческая психология. 2007. № 4. С. 68–77.
7. *Пошките В.* Позитивные аспекты переживания бессмысленности среди молодых людей [Электронный ресурс] // Экзистенциальное измерение в консультировании и психотерапии ; под ред. Ю. Абакумовой-Кочюнене. Бирштонас-Вильнюс : ВЕЭАТ, 2005. Т. 2. URL: <http://hpsy.ru/public/x2270.htm>.
8. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
9. *Фромм Э.* Бегство от свободы. С. 236–237.
10. *Хайдеггер М.* Бытие и время ; пер. с нем. В. В. Библихина. Москва : Ad Marginem, 1997. 452 с.
11. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность. 2-е изд. Москва : Смысл ; СПб : Питер, 2003. 860 с.
12. *Barnhardt B., Ginns P.* An alienation-based framework for student experience in higher education: new interpretations of past observations in student learning theory // Higher Education. 2014. Vol. 68. № 6. P. 789–805. doi: 10.1007/s10734-014-9744-y
13. *Yuill C.* Forgetting and remembering alienation theory // History of the Human Sciences. 2011. Vol. 23. № 2. P. 103–119. doi: 10.1177/0952695111400525

26.06.2019